

Passió és üdvtörténet

HOGYAN ÍR ÉS HOGYAN ÉL A MAGYAR ÍRÓ?

„...s még havi kétszáz sose telt. / Az ám, / Hazám!”
„De énnekem / pénzt hoz fájdalmas énekem / s hozzám
szegődik a gyalázat.”

József Attila

Azt hiszem, beláthatatlan hatása volt annak, hogy sok évtizeden át, több rendszerváltást is túlélve, a magyar irodalomtörténet alapszemléletét a kötelező gimnáziumi tananyagká tett Jókai-regény, az *És mégis mozog a föld* hatalmas víziója határozta meg: mint ismeretes, e regényben a megújuló (vagy inkább megszülető) magyar irodalom szenvedéstörténete olvasható – a főhős, akinek alakját a szerző bevallottan Kisfaludy Károly és Katona József történeti példája nyomán szerkesztette meg, hihetetlen viszontagságok, felemelkedések és alászállások, megaláztatások közepette alkotja meg, szinte emberfeletti erővel és kitartással remekműveit, melyek a maguk korában még csak csekély visszhangra sem találnak, de melyek mégis a nemzet kibontakozásának garanciáit jelentik: az író-főhős halála után mintegy

negyven évvel (tehát egyértelműen a regény megszületésének pillanatában, azaz az 1870-es években) a nemzet kulturális virágzásba borul, s csupán egyetlen fájdalmas hiánnyal kell megküzdnie, vagyis fel kell találnia Jenőy Kálmán sírhelyét, hogy mintegy nemzeti Pantheont lehessen alapítani reá; s mikor, majdhogynem isteni csoda folytán, a sírhely mégis feltaláltatik, Jenőynek hamvai, hogy úgy mondjam, felemeltetnek, s a nemzet országos méretű ünneplésbe kezd, az előd-írónak és az egész magyar nemzeti irodalomnak feltámasztását glorifikálván¹. Jókai modellje szerint ez a magyar írónak (s ebbe beleértve: a magyar irodalomnak) sorsképlete: a nagyratörő és nagyra képes ifjú író/költő a nemzet iránti elkötelezettség jeleként pályája kezdetén egész életére érvényes fogadalmat tesz a nemzet irodalmi ébresztésére, az elkötelezett és magasrendű irodalom megteremtésére és képviselésére, e fogadalom jegyében

A nagyváradi egyetemen 2013-ban tartott előadás jelentősen bővített változata.

szenvedéssel és nélkülözéssel teli életpályát fut be, kiteszítottsággal és folyamatos meg nem értettséggel kell szembenéznie, kizárólag a jobb jövő biztos víziója által vezéreltetvén; s nemcsak élete, hanem halála is áldozatnak fog tekintetni – maga az irodalmi tevékenység tehát folyamatos és végzetes áldozathozatal a nemzet virtuális oltára előtt. S hogy Jókai szemlélete nem csak egy romantikus, szenvedélyes regényírói fantázia elragadtatott víziója, azt számtalan más, nem-szépirodalmi megnyilatkozása is bizonyítja: a regény előszavában szinte megismétli a két évtizeddel korábbi leírását a „magyar író sorsáról” (1854): felsorolásában *minden* jelentős, említésre méltó író-figura megőrül, öngyilkos lesz, áldozatul esik a történelem ármányának – e beállításban az írók csak szenvednek és alkotnak, és az alkotás már önmagában, mint gesztus is, a teljesítménytől, azaz az eredménytől majdhogynem függetlenül, áldozatnak minősül, aminek jutalma a jövő transzcendenciája által van csak garantálva².

Sőt: Jókai mellett felsorolhatnánk kortársainak nagy részét is, akik ugyanilyen keretek között látták és láttatták az írói hivatás feltételezettségét: elegendő csak Petőfi Sándor jó pár látványos megnyilatkozására utalnunk akár Szilveszternek, azaz az apostolnak aszketikus hivatás-etikáját illetően (aki az irodalom sza-

badságeszméinek érdekében a családvesztést, az éhezést, s a börtönt is szinte természetes életkörülményként értelmezi), akár *A XIX. század költőiben* megfogalmazott jövőképet illetően (evilági jutalom és elismerés nélkül kell vállalnunk az igaz jövő képviselőjét: „Talán az élet, munkáinkért, / Nem fog fizetni semmivel...”), akár a történelmi példaképet, Kazinczyt illetően, aki „Atlaszként” tartá vállain a magyar nemzet ügyét, az elismerés és hála bármily jele nélkül, s akinek emléke épp ezért a nemzet hálátlanságának jelképe lesz³ (csak illusztrációként egy további radikális megfogalmazás: „Nem fáradunk mi jutalom-reménnyel, / Mint a hazugság aljas zsoldosi, / De önzés nélkül, isten-ihletésből, / Mint hajdanában az apostolok!” – *Kazinczy Gáborhoz*). S e felfogás áthatja sok kortárs élet-írás és emlékbeszéd szemléletét (legerősebben és leglátványosabban talán Garay Jánosnak Vajda Péter-emlékbeszédében (1847): „...ugyanazon költő, ki midőn nemzete ezrei közt dalaival ezer meg ezer kebelnek élveit fűszerezi; tán ugyanazon percben magának a száraz kenyert saját könyűivel sózza!...”; „küzdésteli élete nem vala egyéb, mint a szellemnek anyaggali nemes küzdése, melyben a küzdő ugyan, fájdalom, elvész, de azért nem kevesebb dicsőséggel, mint a tragoedia hőse, ki az ellene fölkelt sorssali nemes küzdésben vész el...”⁴), s behatol

az irodalomtörténet-írásba is: a 19. század második felének rengeteg nagyon impozáns emlékbeszéde (Toldy Ferentől, Gyulai Páltól, Kazinczy Gábortól, Tóth Lőrincről) rendre e sémára jár; s a legkirívóbb példa erre Jámbor Pálnak, azaz Hiadornak 1864-ben megjelent nagy terjedelmű irodalomtörténeti összefoglalásában olvasható („Oh! sötét történet az, mit irodalom történetének nevezünk! Mert míg egy részről dicsőséget vet a nemzetre, más részről e fény többnyire egyesek megtört szívéből hasad.”⁵) – de popularizálódva, alapképletként rögzült a gimnáziumi irodalomoktatás anyagában is.

E szemlélet érdekességét és feszültségét az adja, hogy miközben a legtermészetesebb dolognak tekinti az írói önfeláldozás nagyszerűségét, valahogy mégis helyteleníti a szenvedést és kitaszítottaságot – maga a szenvedéstörténet mintha valamilyen számon kérő attitűdöt takarna: az, aki megírja a szenvedéstörténetet, miközben javallja az aszketikus áldozatvállalást, a nemzet közösségét elmarasztalja a részvétlenségért, s mintegy általános elvárásképpen bevezeti az aktuálisan elmaradt, de ígéretként, jövőidejű bekövetkezendő kompenzálásként a nemzeti hála fogalmát⁶. Úgy látom, e fogalom először 1832-ben, Kölcsey Ferencnek akadémiai Kazinczy-emlékbeszédé-

ben kezd körvonalazódni: Kölcsey elmarasztalja a nemzetet, hogy szenvedni hagyta Kazinczyt („az ötvenhat évet szakadatlan munka közt eltöltött Kazinczy nyomorúsággal élt és holt”); „arca izzadását és szemé vérkönnyeit hagyja jelül kéziratain, s árva gyermekeinek inségét”) – de elsősorban azt hányja a közönség, a nemzet szemére, hogy visszhangtalanul hagyta Kazinczy működését, s úgy, mint az előd-írók sorát, feledésre ítélte⁷. Kazinczynak és kortársainak (Virág Benedeknek, Berzsenyinek, Vályi Nagy Ferencnek és a többieknek) számára – egészen Kölcseyig terjedően ugyanis a nemzeti elismerés, a „hála” csak virtuálisan jelent meg, mint a reménylett nemzeti-közösségi emlékezetben fennmaradó hírnév, esetleg kőbe véssett „oszlop” örökkévalósága⁸ (ahogy Csokonai esetében felhangzik a kegyes óhaj: „Mi a Hálaadatos nemzet nevébe ezen Hazai Verselőnknek emlékezte állandosítására lakta helyén álitatnánk edgy Monumentumot” – amelyet persze igen hosszúra nyúlt vita, s csak nagyon kései oszlopállítás követett⁹): ennek anyagi háttere, azaz a közösségi hálának oly kifejeződése, miszerint az alkotónak életkörülményeit javítani kellene vagy esetleg gondoskodni teljes eltartásáról, egyáltalán nem merült fel (Thaisz András, a jeles szerkesztő így kiált fel: „De ki is dolgozna érdemlett bérért midőn a Haza boldogsá-

gáról szó vagyon? Ki fizettetné meg magának emberiségének legbetesebb részét, mellynek kifizetésére a Világ minden kintsei elégtelenek, Hazája szeretetét, szívének nemeségét? A mi megfizethető – eladó; a mi megjutalmazható, annak betse vagyon, de érdeme nintsen: vagy érdem, jutalom nélkül; vagy jutalom, érdem nélkül!”¹⁰

A nemzeti hála a virtuális vagy reális emlékoszlop-állítással, a dicsőség nemzeti templomába való bebocsáttatással lett volna egyenértékű – s e hálának semmi köze nem volt ahhoz, hogy az alkotó hogyan s milyen körülmények között élt (hiszen az alkotás és a sztoikus szemlélt életfolyamat úgyis szenvedésközpontúként volt elképzelve)¹¹; maga az áldozat kategóriája sem a keresztény (krisztusi) önfeláldozással vagy az antik római példák hősi halál-áldozatával volt egyenlő, hanem a klasszikus ókori, isteneknek vagy múzsáknak szentelt és felajánlott áldozat képében jelent meg (ld. pl. Kazinczynak *Az áldozó* c., eredetileg *Az áldozat* címet hordozó versét (1787 körül, megjelent 1825), amely oly fontos volt a szerző számára, hogy tervezett kötetének élére helyezte volna, s amelyben a költő a Gráciák oltárára helyezi áldozatként a *művet*, de nem az életet!: „Sípját s e koszorút s nyiló korának / Díszét, homloka fürtjeit, Cronion / Hármas ikrei, hűvetek sajátúl / Nyújtja tinéktek”.¹²).

Mikor Virág Benedek fájdalmasan felkiált, hogy „nem magyar földön terem a borostyán” (*Lantomhoz* c. versében, 1799), akkor egyáltalán nem szegény vagy szegényes életét panaszolja fel, hanem a nemzeti emlékezet és hagyományörzés szegényességét és hiányosságait fájlatja – anyagi javak e körben még csak említésre sem kerülnek, s az erkölcsi szempont nem csak felülírja, de ki is zárja az anyagiságot: „A nemes Virtus: maga ő magának / Bére, jutalma”. A költő tevékenységének elismerése és méltatása szigorúan virtuális értékrendek alapján kellett hogy történjen – a költői pálya anyagi jutalmazásának, netán finanszírozásának kérdése olyannyira kívül esett a költészettel kapcsolatos képzetkörökön, hogy az alkotónak aszketikus életvitele szinte magától értetődően rendelődött hozzá a kultúrának virágzásához. A *Tudományos Gyűjtemény* 1818-ban több értekezésben is ily értelemben tárgyalta az írók életvitelének s teljesítményének viszonyát, s ha az egyik szerző állásfoglalásában azt olvassuk: „...akkor virágoznak legjobban a Tudományok, ha kevesebb a pénz s a gyönyörűség. – Nints a Muzsáknak a Venussal s Bachussal semmi szoros szövetkezések. Külön laknak azok. Szentek azok. A Luxust s henyélest útálják, megvetik, és a magok tisztelőiket a testiekről a Lelkiekre fel emelik”¹³, akkor a másik vitapartner

még keményebben fogalmaz: „egyedül a nagy Világi böldeg állapot az, a melly mind nékik (= íróknak, tudósoknak), mind a Tudományoknak végső veszedelmet okozhatna; mellyre nézve a közönséges igazgatásnak semmire inkább vigyázni nem kell, mint arra, hogy ők igen böldeg állapotban ne lehessenek, és az életre s annak könnyebbségeire tartozó dolgokban ne bújjázkodhasanak”¹⁴. Sőt még azon esetekben is, amikor nemzetileg osztott jutalom érte a költői tevékenységet (leglátványosabban az 1810-es évek végén alapított Marczibányi-jutalom esetében), a kitüntetett szerzők zavarban látszottak lenni a pénzjutalom elfogadását illetően, hiszen, amint el is hangzik: „mivel azon derék Hazafiak ... nem kötelességből, nem pénzért, hanem csak multságért s a Nemzeti Literatura eránt való szeretetből írnak” (Thaisz András a *Szép-Literaturai Ajándék* 1824-es apológiájában¹⁵).

Az irodalom és az anyagi javak összeférhetetlenek voltak, s még azok is, akik pedig már kaptak honoráriumot (is), az anyagi kompenzációt valahogy képtelenek, s így tulajdonképpen erkölcstelenek állították (vö. pl. Kölcsey Ferenc és Kisfaludy Sándor vélekedését: „ki kenyérért írogat, az méltóbb szánásra, mint a ki napszámért kapál”¹⁶; „a Literátor nem bérért futtya a pályát, hanem hogy érzeménit és gondolatit magával rokon szívekkel és megosztván

örömet adgyon, és költsönösen vegyen”¹⁷). Az irodalmár, ugyanúgy, mint a színész, a nemzet *nagylelkű napszamosának* tekinthető (amint Vas Gerebennek egykor nagyon népszerű és nagyhatású regénye fogalmaz), aki tiszta apostoli szándékból választotta hivatott pályáját (vö. a Vas Gereben-regény főszereplőjének viszonyát a díjazáshoz: Nagy Pista „a jólét elől szökött meg, hogy halálos holtáig a nemzet napszamosai között legyen”, s ezért temetésekor sem egy komédiást temetnek, hanem „a nemzet napszamosát, ki választott embere az Úrnak ... midőn a színész így hal meg, akkor néma a közönség, és a magas égben az angyalok tapsolnak, fölébresztvén őt az örök üdvösségnek”¹⁸). A költő/irodalmár tényleges életviszonyai annyira nem képezték részét a nyilvános beszédnek, hogy még évtizedekkel később is furcsán kiütközik az az emlékezés (Karacs Teréz tollából), amely fájlatja, hogy Kazinczy, Pesten tartózkodván, a szállásán maga volt kénytelen kolbászt sütni, ahelyett, hogy a nemzet főurai látták volna, akár aktuálisan, akár élethossziglan vendégül¹⁹. S ennek a „napszamosi” szerep-fikciónak oly ereje volt, hogy akkor is érvényesíthette hatását, amikor – a század közepén az irodalomnak társadalmi megbecsülése magas fokra hágott, s a vezető írók nyílt és intézményes preferenciákat (is) élvezhettek: Petőfit még pályája csúcsa előtt

táblabíróvá választották Gömör megyében, Vörösmarty Mihályt többször is fáklyásmenetekkel tisztelték meg, s azt se felejtjük el, hogy Arany János kizárólag írói érdemeire való hivatkozással nyerhette el a tekintélyes nagykőrösi tanári állást, hiszen semmiféle felsőbb iskolai végzettséggel nem rendelkezett (s olyan eset is előfordulhatott, hogy 1853-ban Tóth Kálmán 'Vadrózsák' c. költeményeiért arannyal megtölt ezüst billikomot kapott ajándékkul egy ismeretlen tisztelőjétől!). Az írónak mint a „nemzet napszamosának” ideáltípusa azonban rendíthetetlen volt és maradt, s – a történelem folytán – kizárólag a mártír figurája felé nyitott további kibontakozási lehetőséget: az írók szenvedés- és nélkülözéstörténete akkor nyeri igaz beteljesülését, ha haláluk is a nemzet „napszamába” tudható be (ld. pl. a Petőfinék állítólag előre megjósolt halála körüli nagyszabású és megállíthatatlan misztifikáció-sorozatot; vagy azt a martirológiai fikciót, amint Jókai az egyik kései visszaemlékezésében már azt is vizionálja, hogy az 1849-et követő megtorlás-sorozatban *harminckét* magyar író halálát követelne volna az ellenség...²⁰). S alighanem ennek az aszketikus, martirológiai író- és irodalomszemléletnek volt a következménye az is, hogy az ötvenes éveknek meglepően nagyszabású és népszerű költői megnyilatkozási formájává a *sírva vigadás* vált²¹: a közön-

séggel való találkozásnak (azaz Jókai szavával: a *dalidónak*, modern kifejezéssel: az író-olvasó találkozóknak) ez az aktusa-geisztusa, mely persze nem nélkülözte a duhaj bohémságnak mozzanatát sem, alaphangulatában a komorságot, a tragikumra hangoltságot óhajtotta érzékeltetni²².

A nemzeti hála virtualitása még akkor is uralni fogja a közbeszédet, amikor pedig az irodalom gépezete már javarészt bevezette az írói jog, javadalmazás, honorárium kategóriáit, s amikor pedig már az irodalomból – más jellegű anyagi háttér támogatása nélkül is – meg lehetett élni, átlagos életformát lehetett biztosítani – kiemelkedő esetekben pedig vagyonossá is lehetett válni (így működtek a negyvenes években Jósika Miklós, Kuthy Lajos, Nagy Ignác, később Jókai Mór és Arany János). Petőfi Sándor például, aki pedig a legelső között alkalmazkodott sikeresen az irodalmi piac feltételeihez, s lényegében az irodalmi honoráriumok folyamatosságával biztosította életfeltételeit, nyilatkozataiban folyamatosan ragaszkodott a „koldusbot és függetlenség” jelszavához²³, s még a századközépen is igen sokan voltak, akik büszkén vállalták az írói állásnélküliség hivatali és anyagi függetlenségének ideálját (ilyen volt pl. Garay János, aki egyrészt úgy nyilatkozott: „Író

vagyok, testestől, lelkestől; az irodalmon kívül nincs állásom s nem is akarom, hogy legyen; nincs életem, mert lényem hazámon kívül csak az irodalomé”; másrészt pedig folyamatosan rendes, nem is rosszul kereső állásokban volt, s két vármegye is táblabíróvá választotta²⁴), az íróról mint társadalmi jelenségről csak úgy szóltak, mint számkivetett, nyomorgó, társadalmon kívüli figuráról még azok is, akik pedig jól menő, s biztos életvitellel rendelkeztek (pl. a Tompa Mihály műveiből kibontakozó költő-kép folyamatosan azt sugallja, hogy a nyomorult, kudarcos életet vivő költő életáldozata csak szenvedést és nyomort rejt magában – vö. pl. *Művészet és pályabér* c. poémáját a művész-élet teljes kilátástalanságáról 1847-ből²⁵ – holott róla lehet tudni, hogy Gömör megye legjobban jövedelmező ekléziájában egyáltalán nem rossz körülmények között alkotott). A költő nagyságát és jelentőségét szinte az garantálta, ha életét folyamatosan kudarcosnak állították (vö. pl. Garay Jánosnak a nyomorban haldokló fiatal Dayka Gáborról szóló nagy elbeszélését²⁶), s egy nagy pályának szinte feltételként láttatták a krisztusi analógiára elképzelt szenvedést, amely természetesen a feltámadás ígéretével kellett, hogy operáljon (ilyen nagyszabású minta-alkotást hajtott végre pl. a teljes író-társadalom az 1859-es hatalmas Kazinczy-évfordulós ünne-

ségen, ahol kivétel nélkül minden ünneplő okozati összefüggést látott a nagyszabású szenvedés mártíriuma és a nagyszabású ígéret beteljesülése közt (csak egy példa, Tompa díjnyertes, *Kazinczy Ferenc emlékezetére* c. hatalmas ódájából: „Mert érdemére halhatatlan, / De nem várt rá virágos út; / Vértett nehéz viadalokban, / Felé ezer hullám tolúlt, / S mig folyt sokáig folyt az élet: / Viszály nem szünt, hab nem lohadt; / Pazar kézzel hinté a végzet / Lábához a sárkányfogot. // A törpeség, a bűn, a vakság, / Agyarkodott, ment ellene; / Szégyenlék őt és megtagadták / Kik egy vérből voltak vele”). E mintának, e didaktikusan propagált erkölcsi példaképnek szinte iskolapéldájává tették aztán Katona Józsefet, aki – a hozzá írott nagy tömegű dicsőítő óda és szónoki beszéd frazeológiája szerint – hibátlanul teljesítette be a krisztusi magatartás-modell követelményeit (pl.: egyrészt: „Nyitott szemekkel, de nagy és merész álmokkal jár az értetlen tömegben. Magában ég, mint Mózes csipkebokra s a túlságos fénytől nem látják. Miután egyetlen lelket sem talál, ki felfogná: eltemeti magát egy kisvárosi hivatal közönséges aktái közé s harminchét éves korában ismeretlenül, koszorútlanul száll sirjába” – másrészt viszont: „Most élsz valóban, drámánk Messiása, / Életbe’ voltál sirba temetett. / Im megvalósult lelked álmodása, / És csillagot hat szárnyaló neved. / A

templom áll, a melynek papja voltál; / Az oltárkép a te tragédiád. / Ezernyi ajkru l áldva zeng a zoltár... / S ha a szépért buzog: Istent imád.”²⁷ Ellenpéldaként pedig az is megemlíthető, hogy Arany János, mikor szerepével és hivatalossá tett tekintélyével kihívta a fiatalabb (s ellenzékibb) írók bírálátát, azt a kifogást is el kellett, hogy szenvedje, miszerint költőhöz nem méltó módon igen jó módban élt, s vagyonosnak volt tekinthető²⁸.

A század közepén, mikor az irodalom tömeges fogyasztásának korszaka beállt, az irodalmárok jelentős rétegei kerültek szerepzavarba: egyrészt fenn akarták tartani a nemzeti irodalom idealitásának elitáriánus koncepcióját, másrészt viszont szembesülniük kellett azzal a tényvel, hogy az irodalom és az olvasás népszerűvé válásával olyannyira átalakul az olvasás-kultúra szerkezete, hogy megoldhatatlan dilemmák keletkeznek. Egyrészt szembe kellett nézni azzal, hogy rengeteg olyan mű kerül az irodalmi piacra, amely nem felel meg a magas irodalmi elit esztétikai igényeinek, másrészt komoly tényezőként kellett számba venni az irodalomnak oly fogyasztását is, amely nem esztétikai igényből, hanem hazafias indulatból volt eredeztethető – a könyvek vásárlói nem olvasási igényből vették meg a könyveket, hanem azért, mert – az iroda-

lom nemzetfenntartó ideológiájának vonzásában – mintegy nemzeti adójárandóságnak tekintették (Kemény Zsigmond szerint: „...vásárol bizonyos ösztetig magyar könyveket, miután e buzgósággal tartozni vél az irodalom által nemzetiségének. Pártolása mecénási s nem ügybaráti. Adni akar, nem élvezni. Adózik, nem pedig vásárol.”²⁹). Gyulai, Kemény, Vajda János, Vas Gereben s mások is felemelték a szavukat az ily típusú fogyasztással szemben, s azt szorgalmazták volna, hogy a könyvek esztétikai, nem pedig politikai befogadására alapozódhassék a kialakuló kultúra – ugyanakkor azonban, amikor hangsúlyozottan elítélték a közönség népszerű olvasmányait (akár Jókai regényeinek, akár az úgynevezett Petőfi-epigonok verseinek stb. esetében, mondván: „A közönség, bár napjainkban buzgón pártolja az irodalmat, nem áll oly színvonalon, mint kellene...”³⁰), saját csapdájukba estek: ugyanis az ő nagyszabású s össznemzeti érvényűnek tekintett értékrendjüket sem kizárólag az esztétikai szempontok határozták meg. E feloldhatatlan ellentmondás a leglátványosabban Gyulai Pálnál jelentkezik: ő pl. a Kazinczy-émlékbeszédében a leghatározottabban amellet foglal állást, hogy Kazinczyban nem a költőt, nem az író, hanem a történeti jelentőségű embert és szerepet kell ünnepelnünk – vagyis olyan író, propagál, olyan írónak szervezi

meg nagyszabású ünnepségét, aki- nek élvezeti olvasását maga sem tudja javasolni hallgató közönségének³¹ (ugyanígy jár el máskor pl. Bajza esetében is: egy nagy cikkében nagyon megdicséri Bajzát, s történetileg elsőrangúnak állítja – majd elmondja, milyen gyarlóak is a Bajza irodalmi művei...³²). A népszerűség, az olvasottság úgy tűnik fel e körben, mint valamely gyanús és megbízhatatlan elem, amely tömeges méreteiben talán emlékeztet a nemzet empirikus valójára, ám nem felel meg a nemzet oly virtuális elképzelésének, amely természetesen az elitáriánus esztétikai elvek alapján szervezné meg és koordinálná az olvasást (Gyulai véleménye Jókairól: „...A közönség ragaszkodik régi kedvencéhez s oly elnéző irányában, hogy az, mint elkényeztetett gyermek, már-már azt hiszi: neki minden szabad. ... A közönség így is mohón kapkodja műveit és ez pénzügyi tekintetben sokkal előnyösebb. Európai divat, hogy a hírre kapott írók ritkán tudnak ellenállani az industrialismus kísértéseinek.”³³).

Minek következtében pedig a tömeges olvasás-kultúra és a nagy népszerű propaganda olyan vagyonsodási lehetőségeket is megnyitott, amilyenek a megelőző korszakokban még a nagyságrendje sem volt belátható – s hiába panaszkodtak a vezető írók és kritikusok az irodalom színvonalának állítólagos hanyatlása

okán, tudomásul kellett venniük, hogy az ő műveik is kikerültek a piacra, nagy példányszámban fogytak el, s így végső soron maguk is részeseivé váltak annak az elpiacosodott intézményrendszernek, amelyet vagy mellőzni, vagy meghaladni szerettek volna. A „magas” irodalom ugyanúgy hatalmas piaci szereplővé lépett elő, mint amilyen ekkoriban a lektúrirodalom volt (az „elit” irodalom által lenézett Beniczkyé Bajza Lenke limonádé-regényeinek tömegsikerével, vagy a Vadnay Károly által szerkesztett *Fővárosi Lapok* tárcáival; (ne felejtjük el: ez az irodalmi fórum volt az egyetlen a magyar irodalom történetében, amely irodalmi periodikát *napilapként* tudott, évtizedeken át, működtetni!), s akármennyire finnyások voltak is a vezető írók, maguk is nagyon jól megélték publikációikból (pl. a Szinyei-féle irodalomtörténeti lexikon adatai szerint Tompa Mihály *Virágregéi* a század második felében nyolc kiadásban jelentek meg, huszonötezer példányban, majd az *Összes művekben* újra lenyomtatták őket; a könyvkiadó Révay Mór adatai szerint Jókaitól csak 1843 és 1873 között 652.100 kötet szépirodalom jelent meg, a százkötetes sorozatért pedig tíz év alatt 400 ezer korona honoráriumot vett fel!³⁴). Vahot Imre, aki persze erős (s nem joggatlan) megvetést kellett, hogy elviseljen Gyulaiéktól, irodalmi nagyiparosként funkcionálha-

tott³⁵, de ha végignézzük, hányszor, s hányféle kiadásban kerültek piacra Arany művei, egyenként, sorozatban, díszkiadásban, akkor elképedhetünk a művek befogadói fogyasztásán; ha tudomásul vesszük, hogy Lisznyai Kálmán kis verseskötetének, a *Palóc daloknak* több kiadása is volt, s több mint hatezer példány elfogyott belőlük, ha észlelnünk kell, hogy Pálffy Albert „írással szerzett keresménye” alapján Pesten házat vehetett, a környékben nyaralót, két fiát pedig külföldön taníttathatta³⁶, ha el kell hinnünk azt, hogy Tompa Mihály egy műnek, az *Olajág* című, verseket, elmélkedéseket, fohászokat és imákat tartalmazó könyvnek a honoráriumából egész házat vehetett³⁷, akkor csak csodálkozhatunk, miért is panaszkodtak vezető íróink a piacnak áldatlan hatásaira, s miért nem vették észre, hogy ők maguk is e mechanizmus révén tudnak csak működni. Hiszen a magas irodalom e század második felében rendkívül jövedelmező lehetőségeket rejtett magában: gondoljunk csak pl. Jókai villáinak, balatonfüredi nyaralójának nagyúri kiállítására, vagy arra a tényre, hogy Mikszáth Kálmán egy játszói pillanatában meg akarta (s meg tudta volna) venni az éppen meglátott erdélyi, Fogaras melletti Bruckenthal-várat³⁸, vagy arra, hogy a félművelt asztaloslegény Csepreghy Ferenc a színdarabjaival egy évtized alatt annyit keresett, hogy San

Remo-ban kezelte betegségét, s elegáns villát is tudott magának szerezni³⁹, vagy arra, hogy a század vég vezető írói (Kiss József, Kozma Andor, Ambrus Zoltán, Szabolcska Mihály) a mindennapokban is szinte arisztokrata bőségben tudtak létezni és alkotni, Herczeg Ferenc már a kilencvenes években villát és jachtot tudott az Adrián tartani⁴⁰; s nagyon hasonló előnyöket élvezhetett persze Gyulai Pál is Leányfalun, több hold szőlő által körbevett két szép villájában⁴¹. S így talán az is belátható lesz, hogy mikor Gyulai Pál nagyon epés megjegyzéseket fűz Mikszáth Kálmán Jókai-életrajzához, akkor különös kedvvel pécézi ki az írók anyagi nehézségeit érintő részeket, s kajánul jegyzi meg sok íróról: „nem voltak éhenkórászok”...⁴²

Másrészt: a magas és lektűr irodalom tömeges fogyasztásának (s így a nagy írói karrierlehetőségeknek, a jelentős írói vagyongyarapodásoknak) korszaka többé-kevésbé egybeesett az irodalomnak mint az állami ideológiai manipuláció eszközének kiépülésével. A kiegyezés után a magyar állam afirmatív önideológiája a legerőteljesebben az irodalmat, az újjáértelmezett nemzeti szempont alapján újrarendezett irodalmat propagálta mint nemzetalkotó és nemzetvédő tényezőt, s emiatt az irodalomnak – mind a történeti, mind a

szinkron irodalomnak – kiemelkedő és különleges funkciót tulajdonított (ennek az ideologikus önszemléletnek csúcsteljesítményeként Beöthy Zsolt millenniumi műve, *A magyar irodalom kis-tükre* tekinthető 1895-ből). A kiépülő új irodalom pedig – nem függetlenül az állam-nemzeti megújulás ígértétől és ígététől – önmagát új honfoglalásnak, a nemzeti jelleg visszahódítási aktorának tekintette (ezért fordult elő oly gyakorisággal mind az új honfoglalásnak, mind a Mózes-képzetnek allegorikus alkalmazása a Kazinczy-ünneplésekben, s később a történeti leírásokban⁴³): a szenvedéstörténet átcsapott üdvtörténetbe, s a kiépülő új irodalmi rendszer önmagában mintegy a feltámadást ünnepelte (ennek látványos leírása ragyogja be a már idézett Jókai-regény utolsó lapjait). Mindennek következtében a nemzeti ideológia által még jobban megemelt nagy irodalom a 19. század utolsó évtizedeiben hihetetlen olvasói és hivatalos virágzást produkált; az írók egyrészt úgy tekintették magukat, mint a nemzet öröklékének megtestesülését, másrészt viszont ily szerepüket és szerepvállalásukat a hivatalosság elképesztő méreteiben hálálta meg – ezekben az évtizedekben ért be az a törekvés, amelyet a század első fele szorgalmazott: a nemzeti hála anyagi erővé vált; az irodalom termelése és fogyasztása ünneplések sorozata közben műkö-

dött. A kiépült és intézményesedett nemzeti hálának következtében az írók sok magas kitüntetést nyertek (Arany János Szent István-rendjének példája a legismertebb); igen szép számban képviselők is lehettek (ne feledjük: még Arany Jánost is felkérték, hogy vállaljon képviselő-séget, ráadásul Tisza Kálmán személyesen!⁴⁴; de az a költő is, aki pedig még a hivatalos laudációban is úgy szerepel, mint „a szerelem bolygó hollandija”, vagyis a léha, dolgozni nem szerető Tóth Kálmán is három cikluson át volt Baja város képviselője⁴⁵) vagy pedig – minden más szerep híján is – a felsőháznak király által kinevezett tagjai (Gyulai Pál, Jókai Mór, Beöthy Zsolt, Herczeg Ferenc); ennek következtében állított a nemzet sorozatosan szobrokat oly íróknak/költőknek is, akiknek életműve nagyon kevésbé volt politikusán vagy ideologikusan magyarázható vagy akiknek költői teljesítménye mára jórészt elfeledetté vált (pl. Tóth Kálmán, P. Szathmáry Károly), ezért keresnek a városok írókat vagy költőket maguknak, hogy emlékálításukkal a közösség kulturális kötöttségeit affirmálják (ilyen eset volt pl. Nyíregyházáé, ahol Bessenyei Györgynek emeltek szobrot, jóllehet Bessenyeinek semmi köze nem volt a városhoz, legfeljebb ahhoz a megyéhez, amelynek épp ekkoriban Nyíregyháza lett a székhelye), s ennek következtében alakult ki a szá-

zad végére az az irodalmi ünneplési rend, amely – mai szemmel nézve – szinte minden képzeletet felülmúl hatalmas szónoklataival, ódáival, könyveknek pazar díszkiadásaival, ünnepi életképeivel, felvonulásaival, fáklyásmeneteivel, fényűző díszvacsoráival és fogadásaival. A Jókai-évforduló ünneplési ceremóniája többé-kevésbé közismert (tudjuk: a százkötetes életmű-kiadást maga az országgyűlés vette határozatba, s a király ráadásul még Jókai adósságait is kifizette), azt is tudhatjuk, hogy a nemzet Mikszáthnak visszavásárolta őseinek birtokát⁴⁶, a százéves Brassai Sámuel 1899-ben egész Erdélyben végig ünnepelték, s a király is küldött neki üdvözlő táviratot⁴⁷ – de az azért meglepő, hogy pl. Kiss József évfordulós ünneplése is oly nagyszabásúra sikeredett, hogy az Akadémián, küldöttségek sora és hatalmas tömeg közepette, mikor az ősz költő megjelent, 500 fehér ruhás lány szórta a rózsát a költő lába elé...⁴⁸ A száz-

éves nemzeti ígéret, íme, beérett – az irodalom, amennyiben persze hajlandó volt az államideológia sors- és képviselőtársának szerepét elvállalni, megdicsőült, s mind virtuálisan, mind ténylegesen elnyerte a nemzet anyagi és erkölcsi háláját, s oly általános társadalmi megbecsülésnek örvendhetett, amilyenről sem előtte, sem utána a magyar irodalom és történelem nem is álmodhatott – ám a hivatalossá tett nemzeti emlékezetben mégis az írók szenvedés-teli, önfeláldozó életszentsége kanonizálódott: a Kisfaludy-Társaság irodalmi „emléktárában”, „mely a XVIII. század végétől mostanig élt legkiválóbb íróink személyes életének drága ereklyéit őrzi, egymás mellett foglalnak helyet rabbilinc és aranytoll, börtönben megőszült hajfürt és ezüst koszorú”⁴⁹. Íme, az arany és ezüst babérkoszorú még a megdicsőült irodalomtisztelet idejében sem nélkülözheti a nélkülözés és a szenvedés attribútumait.

JEGYZETEK

1. Jókai Mór: *Eppur si muove – És mégis mozog a föld* (1872). Jókai Mór *Összes Művei*. Regények 22–23. kötet. S. a. r. Margócsy József és Margócsy Józsefné Oberländer Erzsébet. Akadémiai Kiadó, 1965.
2. *Magyar költők sorsa* (1854). Ld: Jókai Mór: *Írói arcképek*. S. a. r. Bisztray Gyula. Múvelt Nép Kiadó, 1955. 165–169.
3. Ld. a *Széphalmon* c. vers kezdő sorait (1847): „Te, a nemzet-hálátalanság / Égbekiáltó némasága, / A nemzet-szégnyen / Káin-bélyege, Oh Széphalom!”
4. Garay János: *Emlébeszéd Vajda Péter felett* (1847). In uő: *Összes munkái*. S. a. r. Ferenczy József. Méhner Vilmos kiadása, 1887. V. kötet. 378–395.

5. Jámbor Pál: *A magyar irodalom története*. I–II. Pest, Ráth Mór, 1864. *Előszó*. 5.
6. A nemzeti hála és emlékezet egyetemes intézményét, egy „nemzeti temetőt” szeretett volna Széchenyi István megalapítani, mikor megálmodta a magyar nemzeti „Pantheon”, a reménylett Üdvleldét. Ld.: Széchenyi István: *Üdvlelde*. (Dessewffy Aurel gróf hátrahagyott némi irománytörredékivel) Pesten, 1843. 16–17.
7. Kölcsey Ferenc: *Emlébeszéd Kazinczy Ferenc felett* (1832). In uő: *Összes Művei*. S. a. r. Szauder József. 1960. I. 714. E szemlélet még élesebb kifejtését ld. Kölcseynek *Kazinczy* c. epigrammájában (1832):
 Sírba Kazinczy leszállt; s későn fakad
 érte hevítvén
 A remegő könnycsepp harmatozó
 szemeket.
 És fölkél hideg álom alól bús árnya
 sötétén,
 S rémletes arcával dombja fölébe
 leül.
 Nemzetemért e szív tettel bizonyíta
 szerelmet,
 Szól keserűn, s a díj könny leszen
 érte csupán?
8. A dicsőség monumentumának egyik legszebb vízióját ld. Vályi Nagy Ferenc versében: *A Magyarokhoz*. 1805-dikbenn: „Ti majd az Érdem Temploma faljainn/ Felmetszve lésztek; hol Maradékotok / Ha látja majd, tsókolni forrónn / Fogja ditső nevetek be-tűit.”
9. Cseréy Farkas levele Kazinczy Ferenchez (1805). In *KazLev* III. 316. – Ld. ehhez Kazinczy véleményét: „s minthogy neki, kinek gyönyörködve hallgatánk kedves zengéseit, míg élt, kenyeret nem adtunk, adjunk most, midőn már nem él, követ.” *Magyarászó jegyzések a' Csokonai' sírköve eránt tett jelentésre*. In *Hazai Tudósítások* 1806. november 11. E kérdés történetéhez ld.: Lakner Lajos: *Az Árkádia-pör fogságában : a debreceni Csokonai-kultusz*. Debrecen 2014.
10. *Tudományos Gyűjtemény*, 1820. I. 104.
11. E kérdéskör részletes tárgyalását ld.: Porkoláb Tibor: *„Nagyjainknak pantheonja épül” : közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékeszéd*. 2005.
12. Ugyanígy érti Kazinczy az áldozatot *A nagy titok* c. epigrammában is (1808): „Jót s jól! Ebben áll a nagy titok. Ezt ha nem érted / Szánt és vess, s hagyjad másnak az áldozatot!”; s ugyanígy barátja, Vályi Nagy Ferenc is: „A Hit oltárát mikor áldozattal / Megrakom, buzgónn, hogy az Ég kinyíljon / Füstinek, lantolsz velem...” *A Poézishoz* c. versből, az *Ódák Horáth mértékeinn* c. kötetből (1807).
13. Kováts Sámuel: *Igaz-e, hogy a Tudományok inkább rontják, mint javítják az Elméket s az Erkölsöket?*. *Tudományos Gyűjtemény*, 1818. X. 61–72.
14. Mokry Benjámin: *Némelly gondolatok és elmélkedések a Tudósokról közönségesen*. *Tudományos Gyűjtemény*, 1818. XII. 30–67.
15. *Tudományos Gyűjtemény*, 1824. I. 104.
16. Kölcsey Ferenc: *Paraneisis*. In uő: *Összes Művei*. Szépirodalmi Kiadó, 1960. I. köt. 1114. – Nagyon hasonlóan ír Pázmándi Horváth Endre is: „A béren munkát, kedvet nem nyerhet az alkvó, Ezt egyedül megadott böcsület görjesztheti bennem.” In uő: *Kisebb költemények*. 1832. 72.

17. Füredi Vida: *A recenziókról*. In *Tudományos Gyűjtemény*, 1818. VI. 12.
18. Vas Gereben: *A nemzet nap számosai* (1857). Az Est Lapok kiadása, bevezeti Laczkó Géza. é. n. 385, 388.
19. „Kazinczy akkor Szemere Pál megyeházi, szigorúan egyszerű hivatalos lakásán volt szállva. Szüleim belépésekor Kazinczy a parázzsal telt kandaló előtt ült, és villás reggeliül a maga számára kolbászt süttött. ... Hazatérő anyám a legnagyobb felháborodással közlé ezt velünk, és zúgolódása közben jól lepirongatta Pest ama főbbrendű családjait, kik elmulasztották Kazinczyt Pesten időzése alatt, kényelmes szállásra és ellátásra meghívni.” Karacs Teréz: *A régi Pestről*. Emlékezések 1825–1829-ből. In *Teleki Blanka és köre*. (Szerk.: Sáfrán Györgyi) Szépirodalmi Kiadó, 1963. 161.
20. Jókai Mór: *Az én kortársaim* (1872). In uő: *Írói arcképek*. Id. kiadás, 194.
21. A sírva vigadásról ld.: Szilágyi Márton: *Lisznyai Kálmán*. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai. Irodalomtörténeti Füzetek 149. Argumentum Kiadó, 2001. Különösen *Az új vállalkozás: a dalidó* c. fejezet: 96–118.
22. E helyzetet szépen illusztrálja Frankenburg Adolfnak *Sírvavigadók* c. elbeszélés-gyűjteménye (1857), amely átlagos kaland-novelláiban egyáltalán nem tartalmaz utalást magára a sírvavigadásra, tehát magát az irodalmat mint olyat tekinti sírva vigadásnak...
23. Bár Petőfi állásfoglalásához az is tartozik, hogy ha elutasította is bármely szervezetnek (így az Akadémiának is) esetleges tagságát, egy „nemzeti mecenatúra” támogatását elfogadta volna: („Adna csak nekem a nemzet évenként hét-nyolcszáz pengőforintot, megmutatnám, hogy pénze nem lenne elvesztegetve. Ezt természetesen csak a nemzettől fogadnám el, privát embertől a félvilág sem kelle-ne ajándékban; persze, hogy a nemzetnek kisebb gondja is nagyobb, mint ilyesmire csak gondolni is. Nincs a földön gyermekeitől zsarnokilag-követelőbb, s aztán irántok há-látlanabb anya, mint édes hazánk, ez a jó Magyarország”. Levele Arany Jánoshoz, 1847. febr. 23. In: PSÖM VII. köt. Akadémiai, 1964. 48.
24. Garay János felvételtkori beszéde a Kisfaludy-Társaságban (1842). Ld. Ferenczi Zoltán: *Garay János élete*. In Garay János *Munkái* (Magyar Remekírók). Franklin Társulat, 1902. 9. – Ebben az életrajzban is így olvasható: „a költő, ki ismerte az élet súlyos gondjait s a sors nehéz megpróbáltatásait, mégis a saját egyéni bajairól majdnem sohasem dalol ... sohasem untatta nemzetét azzal, hogy élete mily nehéz. A költőt különválasztotta magában a küzdő férfitől.” Uitt 13. (Kiemelés tőlem)
25. Tompa hosszú, epikus jellegű versének záró strófája: „Jer oh dicső nép! s íme láthatod / A koldúsokban öngyalázatod! / Ki, mig kővér falattal él ebed: / A művészt éhen veszni enged!”
26. Garay János: *A koszorútlan koszorús*. (1846) In *Magyar elbeszélők*. 19. század. (Szerk.: Szalai Anna) I. köt. 597–618. Az elbeszélés végén, mikor Daykát már holtan találják, a következők olvashatók: „a doktor jöve be vendé-

geivel, férfiak és hölgyek, s az ünnep géniusza, egy liliumfehérbe öltözött tizenkét évű leányka, ékesen borított aranytányéron egy babérkoszorút hozva, melyet a társas kör a költőnek születésnap ajándékkul hozott, s mellyel a doktornak őt előttük kell vala megkoszorúznia. ...De vannak keblek, s a költők közül nem kevésnek jutának ily keblek, kiktől a sors minden földi örömet irigyel.”

27. Az első idézet: Endrődi Sándor: *Századunk magyar irodalma képekben*. Athenaeum, 1900. *Lángész a homályban* c. fejezet, 34.; a második: Csengeri János: *Katona József emlékezete* c. ódájából (1891); ugyanígy hangzik Reviczky Gyula: *Katona József* c. ódája is (1891).
28. Vö. Riedl Frigyes véleményét: „Míg a költők – a hagyományos felfogás szerint – csak adósságokat hagynak maguk után, Arany mint vagyonos ember halt meg. Aki a költőt – úgy századbeliesen – szegény ördögnek képzei, ki nagyokat iszik ingyenes borból és kemény mámorában pár huszasért cifra rigmusokat ír itató papírosra, azok Aranyt életének rendezett habitusa után kizárnák a költők sorából.” Uő: *Arany János*. 1887. 32.
29. Kemény Zsigmond: *Szellemi tér* (1853) In uő: *Élet és irodalom*. Szerk.: Tóth Gyula. Szépirodalmi Kiadó, 1971. 259. – Vas Gereben véleménye: „Egy magyar könyvvel megint több – hanem azért kérek mindenkit, hogy pusztá hazafiságból meg ne vegye, hogy fölúgatóan a sarokba lökje; hanem ha már megveszi, legalább olvassa el, aztán mondjon ítéletet róla, legyen az az íróra kedvező vagy kedvezőtlen, s vagy ösztönt kap jobbat is írni, vagy lemarad a térről, hova ma már annyian tódulnak. ... Fájdalom, dicsekedni szoktak, hogy megveszik a könyvet, mert magyarul van írva; hanem azért elolvasni egyet sem akarnak.” In uő: *Nagy idő, nagy emberek*. (Előszó) *Mondanivaló*. (S. a. r.: Egyed Ilona) Unikornis Kiadó, é. n. 7. – Vajda János: hasonló véleménye: *Önbírálat* (1862). In uő: *Válogatott művei* (S. a. r. Németh G. Béla). Szépirodalmi Kiadó, 1988. 638–639.
30. Kemény Zsigmond véleménye: id. helyen 226.
31. Gyulai Pál emlékbeszéde. In Gyulai Pál *Munkái* IV. kötet. *Dramaturgiai tanulmányok és emlékbeszédek*. é. n. 18.
32. Gyulai Pál: *Bajza összegyűjtött munkái*. (1852). In uő: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. S. a. r. Bisztray Gyula és Komlós Aladár. Akadémiai Kiadó, 1961. 19–24.
33. Gyulai Pál: *Jókai legújabb művei*. In uő: *Bírálatok* 1861–1903. MTA 1911. 101.
34. Révay Mór János: *Jókairól és Mikszáthról bizalmasan* (1920). Palatinus Kiadó, 2004. 47–49.
35. Ld. a baráti emlékezést: „E kérdésre: – Hogy vagy, Imrus? mindig e két szóval válaszolt: – Úr vagyok! Anynyiban igaza is volt, hogy mindig tudott pénzt teremteni. ... Jelentős tőkét képezne, a mit az évek során át kiadott történelmi képekből és arczképcsarnokokból zsebre tett.” Ld. Lauka Gusztáv: *Vahot Imre*. In *Koszorú*, 1879. I. 353–363. De Vahot Imre, mikor meglátogatta a londoni világkiállítást, a róla szóló könyvének jö-

- vedelméből egy évig megélhetett, a *Budapest nevezetességei* c. könyve akkora jövedelmet hozott, hogy évekig a Császárfürdőben lakhatott! Ld.: Stiller Kálmán: *Vahot Imre*. Eger, az Érseki Lyceum kiadása, 1912. 19–22.
36. Szvacssek Rezső: *Erdődi Pálffy Albert*. Irodalomtörténeti tanulmány. 1904. 35.
37. Voinovich id. mű III. 197–198.
38. Mikszáth Kálmáné: *Visszaemlékezései*. Irodalomtörténeti függelékkel Beöthy Zsolttól. Athenaeum kiadása, 1922. 189, 191.
39. Paul Sándor: *Csepreghy Ferenc* (1842–1880). 1934. 47.
40. Ld. Adriai nyaralási és vitorlázási emlékeit: Herczeg Ferenc: *Szelek szárnyán*; Singer és Wolfner, Bp., 1905.
41. Papp Ferenc: *Gyulai Pál*. MTA kiadása, 1941. 573.
42. Méreiné Juhász Margit: *Gyulai Pál széljegyzetei* Mikszáth Kálmán: Jókai Mór és kora c. művének korrekturapéldányán. *ItK*, 1960. 369–375.
43. Ld. erre nézve tanulmányomat: *Magyarok Mózese*. (Az 1859-es Kazinczy-ünnepségek nyelvhasználatához) In Margócsy István: *Égi és földi virágzás tükré*. Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról. Holnap Kiadó, 2007. 149–268.
44. Voinovich Géza: *Arany János életrajza* (1860–1882). III. kötet, MTA Kiadása, 1938. 14. – Eötvös József ezzel indokolta javallatát, hogy Arany fogadja el a kitüntetést: „Nincs senki az országban, a ki nem találná természetesnek, hogy a magyar király a legnagyobb magyar költő iránt hódolatát fejezi ki.” Uitt 195.
45. Vadnay Károly: *Tóth Kálmán emlékezete*. In Kisfaludy Társaság Évlapjai 1892. 24–57.
46. Mikszáthnak visszavásárolták Horpács körüli birtokát (643 hold 1307 öl földterületet; 117.865 korona értékben; Ferenc Józseftől megkapta a Szent István-rend kiskeresztjét díjmentesen (normál esetben, ha valaki kérte e kitüntetést, fizetni kellett érte – mint a báróságért), s egyetemi díszdoktorrá is választották. Ld. *A Mikszáth-jubileum története*. Révai Testvérek kiadása, é. n. (1911). 18–19.
47. Fitz József: *Brassai Sámuel*. Új kiadás. Budapest, 1912. 345.
48. Rubinyi Mózes: *Kiss József élete és munkássága*. Singer és Wolfner kiadása, 1926. 36, 39. – Az ünnepségre a nagybányai festők 64 festményt készítettek s állítottak ki!
49. Beöthy Zsolt: *Irodalmunk és irodalomtörténetünk*. In uő (szerk.): *A magyar irodalom története*. Képes díszmunka két kötetben. Athenaeum, 1906–1907. I. köt. 11.